

НУТҚ АКТИ НАЗАРИЯСИДА ХУШМУОМАЛАЛИК ТУШУНЧАСИНИ ЎРГАНИШНИНГ ЁНДАШУВЛАРИ ВА МОДЕЛЛАРИ

Ҳафизов Аброр Алишер ўғли,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
abrorbek.hafizov92@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада хушмуомалалик тушунчасини таҳлилига оид турли ёндашувлари ва моделлари муҳокама қилинади. Хушмуомалалик алоҳида муаммо сифатида ажралиб туради ва у тилишунослик, сотсиология, психология, этнография, маданиятшунослик, ижтимоий антропология, прагматик тилишунослик, социаллингвистика, психоллингвистика, амалий тилишунослик ва бошқалар каби бир қатор гуманитар фанлар мутахассисларининг тадқиқотларида асосий мавзулардан бири.

Калит сўзлар: хушмуомалалик, Грайс максимлари, нутқ актлари, локуция, иллокуция, перлукация, ваколатлар, директивалар, кўрсатмалар, экспрессив, декларатив сотсиология, психология, этнография, маданиятшунослик, ижтимоий антропология, прагматик тилишунослик, сотсиаллингвистика, психоллингвистика, амалий тилишунослик.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены разные подходы и модели изучения понятия вежливости. Вежливость выделяется как отдельная проблема, которой интересуются специалисты ряда гуманитарных наук, таких как лингвистика, социология, психология, этнография, культурология, социальная антропология, прагматическая лингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, прикладная лингвистика и др.

Ключевые слова: вежливость, максимы Грайса, речевые акты, локуция, иллокуция, перлокуция, репрезентации, директивы, поручения, экспрессивные, декларативные социология, психология, этнография, культурология, социальная антропология, прагматическая лингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, прикладная лингвистика.

ABSTRACT

This article discusses different approaches and models for studying the concept of politeness. Politeness stands out as a separate problem, which is of interest to specialists in a number of humanities, such as linguistics, sociology, psychology,

ethnography, cultural studies, social anthropology, pragmatic linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, applied linguistics, etc.

Keywords: *politeness, Grice's maxims, speech acts, locution, illocution, perlocution, representations, directives, instructions, expressive, declarative sociology, psychology, ethnography, cultural studies, social anthropology, pragmatic linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, applied linguistics.*

КИРИШ

Коммуникатив хатти-ҳаракатларнинг ўзига хос стратегияси сифатида хушмуомалалик оғзаки мулоқотнинг прагматик назарияси билан боғлиқ. Оғзаки мулоқотни фаолият шакли сифатида кўриб чиқиш лингвистик одобни ўрганишда муҳим рол ўйнаган нутқ актлари назарияси ривожланишида ўз ифодасини топди.

Нутқ фаолиятининг минимал бирлиги ва муайян жамиятда мавжуд бўлган нутқий хатти-ҳаракатлар тамойиллари ва қоидаларига мувофиқ амалга ошириладиган мақсадли нутқ ҳаракати сифатида нутқ актига қизиқиш бугунги кунда тилни ўрганишда кузатилаётган умумий бурилишнинг кўринишларидан биридир, яъни идеал сўзловчи ва идеал тингловчи томонидан қўлланиладиган идеал, зиддиятли бўлмаган тизим бўлган тил энди мураккаб ва кўпинча қарама-қарши тизим сифатида ўрганиш, тилни инсоннинг ижтимоий ўзаро муносабатлари шартлари ва мақсадларида фаолият кўрсатувчи ва ўзгартирувчи тизим сифатида ўрганишгача ўзгарди.

Нутқ актлари назариясини тилнинг фаоллик хусусиятини амалга ошириш усулларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Бу назария нутқий ҳаракатларнинг мазмунини очиб беради ва уларни ифодалаш воситаларини аниқлаш ва тизимлаштиришга қаратилган. Нутқ актлари назарияси вакиллари нутқий ҳаракат ёки нутқ ҳаракатини “инсоннинг маълум бир мақсадга эришиш йўли...” (2) деб тушунадилар ва бу коммуникатив мақсад (ният) муайян прагматик вазият доирасидаги меъёрий ижтимоий-нутқ хатти-ҳаракати бирлиги бўлган иллокацион ҳаракат орқали амалга оширилади.

Оғзаки мулоқот одатда мураккаб коммуникатив ҳодиса, жумладан, унинг мазмуни ва тушунчасини белгилайдиган вазият, психологик, ижтимоий омиллар сифатида белгиланади. Нутқ акти - бу ҳар бир жамиятда қабул қилинган коммуникатив хатти-ҳаракатлар тамойиллари ва қоидаларига мувофиқ амалга ошириладиган мақсадли нутқ ҳаракати. Ж.Остиннинг фикрича, нутқ актини амалга ошириш деганда умумий тушунарли товуш кодига кирувчи

артикуляр товушларни талаффуз қилиш, грамматик қоидаларга мувофиқ маълум тил сўзларидан маъно ва ишора билан, яъни локация орқали воқелик билан ўзаро боғланиш, нутққа мақсадлилиқ бериш, уни исталган оқибатларга олиб келадиган (перлокация), яъни адресатнинг онги ва хулқ-атвориға таъсир қилувчи иллокацион ҳаракатга айлантириш (3) орқали гап ясаш тушунилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР.

Замонавий лингвистик адабиётларда турли таксономик уринишлар кенг намён бўлиб, унда нутқий ҳаракатларнинг турли синфлари (тоифалари) батафсил таҳлил қилинади, масалан, баёнотлар, буйруқлар, талаблар, илтимослар, маслаҳатлар, таклифлар, таклифлар, ваъдалар, саволлар, эътиқодлар, ва бошқалар.

Нутқ актини таснифлаш тавсифининг келиб чиқишида Ж. Остин схемаси ётади, у аниқ бажарувчи феъллар, яъни гапнинг бажарувчилиқ ҳолатини ва унинг ифодаловчи кучини белгиловчи феъллар, асосида ишлаб чиқди, (3). Бу феъллар аввал адабиётда одоб-ахлоқ қоидаларига кўра хушмуомалалиқ деб ҳисобланган нутқий ҳаракат турларини (сўров, миннатдорчилиқ, саломлашиш ва ҳоказо) ажратиб кўрсатишга ёрдам беради. Муайян даражада хатти-ҳаракатларга жавоблар ва бошқа одамларга нисбатан хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган ижрочилар шахслараро муносабатлар ва ҳис-туйғуларни ифодалаш учун мўлжалланган.

Ж. Остин уларнинг иллокацион функсияси нуқтаи назаридан нутқий ҳаракатларни беш синфга ажратди: тақдимотлар, ҳукмлар, мажбурият актлари, мотивация актлари ва одоб-ахлоқ хатти-ҳаракатлари. Нутқ одоб-ахлоқи ҳаракатининг тасвирий мақсади сўзловчининг тингловчининг ҳаракатларига ёки фазилатларига - мақтов, айблаш, миннатдорчилиқ, жирканиш ва бошқаларга муносабатини билдиришдир.

"Биҳабитс" деб аталадиган одоб-ахлоқ қоидалари қуйидаги тушунчаларни ўз ичига олади - бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларига реаксиялар, шунингдек, уларнинг ўтмишдаги ёки келажакдаги хатти-ҳаракатларига муносабати ва бу муносабатнинг аниқ ифодаси. Биҳобийлар ҳис-туйғуларимизни айтиш ёки тасвирлаш билан ҳам, ифодаси билан ҳам (ҳис-туйғуларнинг тўкилиши маъносида) яққол боғлиқлик кўрсатсалар ҳам, барибир иккаласидан фарқ қилади (3, 126-бет).

Бир қатор тадқиқотчиларнинг фикрича, Ж.Остиннинг бу борадаги позициясининг туб камчилиги шундаки, у "иллокацион акт" ва "иллокацион

феъл” тушунчаларини ажратмайди (2, 14-бет). Нутқ актининг замонавий типологияси, асосан, Ж.Сearл таснифига асосланади, у бешта асосий турни ажратади: кўрсатмалар, кўрсатмалар, кўрсатмалар, шунингдек, ифодали ва декларатив актлар (4, 181-188-бетлар).

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги вақтда тадқиқотчиларда у ёки бу нутқий ҳаракатни маълум бир прагматик турга нисбатлаш бўйича ягона нуқтаи назар мавжуд эмас ва шунинг учун нутқ актининг ажратилган турлари сони инлокацион функсияга қараб ўзгаради.

Демак, Г.Г.Почептсов нутқий ҳаракатларнинг қуйидаги турларини ажратади: констатив, ваъда берувчи, ўзгарувчан, кўрсатма ва сўроқ (5, 271-б.). Кўриб турганингиздек, танланган нутқий ҳаракатлар жумлаларнинг прагматик турларига тенглаштирилган. В.В.Богданов томонидан берилган яна бир таснифда нутқий ҳаракатнинг 10 тури ажратилади: декларатив, сўроқ, кўрсатма, гаплар, ваъда, рухсат берувчи, ижролар, кўрсатмалар, тақдимотлар, қондириш. Иложи ҳаракатларнинг ушбу ро‘йхати нутқий ҳаракатларнинг мавжуд синфларини янада кичик синфларга бо‘лиш имкониятини назарда тутаяди: масалан, директивалар доирасида инунуктивлар, реквизитлар ва ҳоказолар алоҳида ажратилади (6, 53-58-бетлар).

Хушмуомалалик муаммоси нуқтаи назаридан нутқ акти назарияси доирасидаги бошқа тадқиқотлар қизиқиш уйғотади. Шундай қилиб, немис тадқиқотчиси Д. Вундерлих саккизта иллокацион турни тақлиф қилди: директивалар (сўровлар, буйруқлар, талаблар, кўрсатмалар ва бошқалар); кўрсатмалар (ваъдалар, таҳдидлар ва бошқалар); сўроқ (саволлар); тақдимотлар (баёнотлар, хабарлар ва бошқалар); қониқиш (кечирим, тилаклар ва бошқалар); рад этиш (ваъдани бекор қилиш, тасдиқлашни рад этиш ва бошқалар); эълонлар (эълонлар, учрашувлар ва бошқалар); вокативлар (чақирувлар, мурожаатлар ва бошқалар) (7, 183-бет). Шуниси эътиборга лойиқки, Д. Вундерлих асл функсияни бажарадиган, яъни қабул қилувчида, масалан, директив ва таъсирчан жавобни уйғотадиган ўша иллокацион типдаги коммуникантларнинг диалогик ўзаро таъсирида алоҳида ролни таъкидлайди. Д. Вундерлих аниқ ижро этувчи бўлмаган турли формал воситалар билан ифодаланишни ўзгартириш муаммосини, гапнинг лисоний шакли билан унинг ифода кучи ўртасидаги номувофиқликни ўрганишга алоҳида эътибор беради.

Шуни таъкидлаш керакки, турли таснифлар билан бир қаторда нутқ акти номларида ҳам номувофиқликлар мавжуд. Демак, нутқий ҳаракатнинг бир

турини турли муаллифлар турлича аташади: бихабитив (3), экспрессив (4), одоб-нутқ ҳаракати (8), нутқ одоби клишеси (9), нутқ одоби формуласи (10).

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Ушбу ишнинг вазифалари нуктаи назаридан алоҳида қизиқиш уйғотадиган нарса Г. Лич томонидан таклиф қилинган нутқ актларининг таснифи бўлиб, унда нутқ актларининг тўртта синфи "ўрнатиш ва сақлашнинг ижтимоий мақсади билан қандай боғлиқлигига кўра" ажралиб туради. мулойим алоқа." Бу таксономия нутқ актининг тасвирий кучи ва мулойим ўзаро таъсирни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлашнинг ижтимоий мақсадлари ўртасидаги боғлиқлик принтсипига асосланади. Г.Лич таснифида нутқий актнинг қуйидаги синфлари ажратилади.

1. "Рақобатбардош" нутқий ҳаракатлар (рақобат тури): уларнинг иллокацион мақсади коммуникантларнинг ижтимоий мақсадлари билан мос келмайди. Деярли барча директивалар ушбу нутқий ҳаракатларга тегишли бўлиши мумкин.

2. "Байрам" нутқий ҳаракатлари (конвивиал тип): уларнинг иллокацион мақсади коммуникаторларнинг ижтимоий мақсадларига тўлиқ мос келади. Бу гуруҳга одоб-ахлоқ формулалари ва бошқа нутқ ҳаракатлари, масалан, жумлалар киради.

3. "Ҳамкорлик қилувчи" нутқ акти (қўшма тип): иллокацион мақсад ижтимоий мақсадларга бефарқ. Бу нутқий актларга вакиллик ва декларатив актлар киради.

4. «Конфликт» нутқ акти (конфликт тури): иллокацион мақсад ижтимоий мақсадларга зиддир. Буларга баъзи комиссиялар киради (11, п.104).

Г.Лич таксономиясида хушмуомалалик категорияси нутқий ҳаракатларнинг дастлабки икки гуруҳи – "рақобатчи" (рағбатлантирувчи нутқ актлари) ва "вербал" (одобли нутқ актлари) билан бевосита боғлиқдир. Бирок, бу гуруҳларда нутқ акти, одоблилик тамойили, нутқ актидаги вазифаларни бажаради. Агар нутқ одоб-ахлоқ актида унга риоя қилиш мулоқотнинг хушмуомалалик даражасини оширса, унда рағбатлантирувчи нутқ актида унинг вазифаси "текислаш", "одобсизликни камайтириш" дир. «Ҳамкорлик қилувчи» нутқ актида одоблилик принсипининг амал қилиши бузилади, «зиддиятли» нутқий ҳаракатнинг иллокацион мақсади эса одобга риоя қилишни амалда истисно қилади.

Шубҳасиз, турли терминологик нутқ акти ва маълум даражадаги нутқ акти учун юқоридаги таснифлар нутқ актининг бир қатор умумий хусусиятларини очиб беради. Бироқ, шунга қарамай, нутқ актининг типологияси муаммоси ҳали аниқ ечим топмаган ва бугунги кунда нутқ актида нутқ актининг умумий қабул қилинган ягона таснифи мавжуд эмас. Ўз олдимизга бундай вазифани қўймасдан, биз фақат хушмуомалаликка "реакция" қиладиган нутқ турларини ажратиб кўрсатамиз.

Булар, биринчи навбатда, рағбатлантириш (ёки бошқа терминологияда "директив") нутқ ҳаракатларидир. Синтактик даражада тилшунослар уларни нутқий ҳаракат, рағбатлантирувчи гаплар сифатида кўрадилар. Ва мотивацион баёнотларнинг нутқ акти модели Ж. Сearл (4), Г.Г. томонидан нутқ актларининг таснифларига асосланган схема билан ифодаланиши мумкин. Почептсов (5), шунингдек, А.В Дорошенко (12) ва Л.П. Чахоян (13) томонидан аниқланган директив нутқ актларининг моделлари аслида кўрсатма бўлиб, улар ўз навбатида нутқ актига кўра икки кичик гуруҳга бўлинади:

- А) инъекция (буйруқ, тайинлаш, тақиқлаш),
- Б) тафсилотлар (сўров, илтимос)

Демак, нутқ актини рағбатлантиришнинг умумий актига батафсил тўхталиб ўтамиз. Рағбатлантирувчи нутқ ҳаракатлари "хавфли коммуникатив ҳаракатлар" деб номланиши муҳимдир. Бу қуйидаги ҳалокат акти билан изоҳланади. Агар сиз кимгадир буйруқ берсангиз ёки илтимос билан ҳаракат қилсангиз, сиз қабул қилувчи буни бажарадиган нутқ ҳаракатисиз. Агар сизнинг гап қурилишингиз нотўғри бўлса ва суҳбатдошингиз сизнинг устунлигингизни қабул қилмаса ёки сизнинг танишлигингиз даражаси етарли эмас деб ҳисобласа, у буюртма ёки сўровни бажаришдан бош тортиши мумкин (14, 58-бет).

Ушбу изоҳ шуни кўрсатадики, рад этиш хавфи даражаси вертикал (статус) ва горизонтал (ижтимоий) масофага боғлиқ. Инглиз тилидаги мулоқотда коммуникантлар орасидаги ижтимоий масофа тарихий жиҳатдан катта ва яқинлик (бирдамлик) даражаси паст бўлганлиги бўлганлиги сабабли, нутқ актининг юкланишини, таҳдидини минималлаштирадиган нутқ актларидан фойдаланиш зарурати туғилади (14).

Тадқиқотчилар мулоқотда рағбатлантирувчи ниятларнинг кўплигига қайта-қайта ишора қилганлар (11; 8). Шундай қилиб, "Мен буни қилишингни хоҳлайман" ("Мен сени х қилишингни хоҳлайман") оғзаки прагматик маъноси нутқ актининг оғзаки ҳаракатлари орқали амалга оширилади: бу буйруқ,

илтимос, илтижо, таклиф, маслаҳат, ва ҳоказо бўлиши мумкин. Олимлар уларни оғзаки тасниф деб аташади ва оғзаки таснифни таклиф қилишади. Б. Фрейзер, хусусан, сўров, буйруқ, таклиф, кўрсатма, илтимосномани реквизитлар тоифасига қаратади, унга кўра ҳаракатлар кўпинча ҳаракат амалга оширилади, истаклар, тингловчини бажаришга мажбур этади (15, .75-бет). Ж.Сearлга кўра буйруқ, талаб, ибодат, маслаҳат, таклиф, рухсат бериш нутқи ва бошқалар билан бир қаторда буйруқ нутқ актидаги илтимосни ҳам ўз ичига олади, чунки бу барча нутқий ҳаракатларнинг ифодаланиши тингловчини бирор ҳаракатни бажаришга мажбурлашга уриниш (“бу ҳаракатларнинг иллокацион маъноси шундан иборатки, улар сўзловчининг тингловчини бирор нарса қилишга мажбурлаш уринишларини ифодалайди”) (4, 11-бет). Бундай назарияга кўра бир хил нутқий актлар - директивалар ёки деталлар номлари остида бирлаштирилади.

Шундай қилиб, В. Лабов ва Д. Фансчел буйруқ (“уйга кел!”), илтимос (“илтимос, уйга кел?”), таклиф (“уйга келишга вақтинг борми?”) ва ишора (“энди кеч!”)ни ўз ичига олади. Шунини таъкидлаш керакки, нутқ ва тил дизайнига қарамай, ушбу баёнотларнинг ҳар бирида гапирувчи битта истакни билдиради - адресатни уйга қайтишга ундаш (16).

ХУЛОСА

Адабиётларда биз ҳамкорлик тамойилига нисбатан хушмуомалалик тамойилининг мақомига оид турли қарашларни учратамиз (17). Бир қатор асарларда хушмуомалалик тамойили ҳамкорлик тамойилига кўшимча сифатида қаралади ва биринчилардан бўлиб Грис назариясини хушмуомалалик ҳодисасига нисбатан қўллаган Робин Лакофф. Демак, Р.Лакофф томонидан илгари сурилган хушмуомалалик ҳақидаги илк назариялардан бири коммуникантларнинг хулқ-атвори учун кўшимча қоидалар тўплами холос (18).

Нутқ актини таснифлашдаги асосий қийинчилик шундан иборатки, нутқий актларининг тил бирликлари бир хил оғзаки-прагматик маънони билдира олади ва аксинча, бир хил лисоний шаклга, бир хил лингвистик кўринишга эга бўлган гаплар нутқий актга эга бўлиши мумкин.

REFERENCES

1. Parret H. Discussing language. The Hague-Paris: Mouton, 1974
2. Кобозева И.М. Теория речевых актов как один из вариантов речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике, вып.17: Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986а. – С. 7-21

3. Austin J.L. How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press, 1962.
4. Searle J.R. A taxonomy of illocutionary acts // Language, mind, and knowledge. Minnesota studies in the philosophy of science, 7, 1975b. – Pp. 344-369.
5. Почепцов Г.Г. Предложение // Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981. – С. 164-281.
6. Богданов В.В. Речевое общение: Прагматические и семантические аспекты. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990.
7. Wunderlich D. Meaning and context-dependence // Semantics from different points of view. Berlin, 1975. – Pp. 183-208.
8. Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. М.: Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина, 1998.
9. Ступин Л.П., Игнатъев К.С. Современный английский речевой этикет. Л.: Изд-во ЛГУ, 1980.
10. Третьякова Т.П. Английские речевые стереотипы: функциональносемантический аспект. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт.-Петерб. ун-та, 1995.
11. Leech G. The Pragmatics of Politeness. New York: Oxford University Press, 2014.
12. Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты и их интерпретация в тексте (на материале английского языка). Автореф. дис ... канд. филол. наук. М., 1986.
13. Чахоян Л.П. Речемыслительные процессы и значение высказывания// Предложение и текст; семантика, прагматика и синтаксис / Отв. ред. В.В. Богданов. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – С. 10-15.
14. Fasold R. The Sociolinguistics of Language. Cambridge: Basil Blackwell, 1990.
15. Fraser B. “Whither politeness” // Lakoff R & Ide S. (eds.) Broadening the Horizon of Linguistic Politeness. Philadelphia: John Benjamins, 2005. – Pp. 65-83.
16. Labov W., Fanshel D. Therapeutic discourse: Psychotherapy as Conversation. New York: Academic Press, 1977.
17. Ларина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах. М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2003.
18. Lakoff G. Thinking Points: Communicating Our American Values and Vision. N.Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2006.